

1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки — Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без врахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону²²⁷. Внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації²²⁸. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П.Полуботка негайно прибути до нього «...для пильного інтересу без умедлення; за которого приїздом тот інтерес ему тут обявлен будет...», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився²²⁹.

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігались доволі тривалий час. Тож і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувались.

Міське і сільське самоврядування

Окремішнє становище в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування.

Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми — «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маестности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²³⁰. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебрання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі. Юридично міста поділялися на дві групи — *магістратські* й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діяли самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»²³¹. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини

XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом²³². Влада війта була довічна²³³. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які складалися з *ради (райці на чолі з бурмистром)* і *лави*, або *лавничого суду*. *Райці* віддали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (*лавники*) на чолі з війтом вершили судочинство по цивільних і кримінальних справах, виносили по них вироки аж до смертних включно²³⁴.

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городского отамана. Внаслідок чого у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

У містах, які користувались магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками — на окремі цехи. Останні користувались внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади — козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт — якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У разі, коли мешканці села відбували повинності декільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції війтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і в сільських поселеннях, проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом по відношенню до місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, саме до числа останніх належали так звані протекціоністи, що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть — сотенної, а також окремих російських вельмож²³⁵. Крім того, існували різного роду соціо професійні групи — «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях і виконували

різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору²³⁶. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувались правом внутрішнього самоврядування.

3. Політичний режим Гетьманату

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої.

Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату — генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного.

Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдана Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління, можемо класифікувати і гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи — особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням.

Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах — Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем — адміністративній, за якої зберігалось самоуправління при здійсненні внутрішньої політики